

IV

В неділю вранці, якимось перед зеленими святками, була тиха, ясна, не дуже гаряча погода. Сонце піднялося височенько. Були вже пізні обіди, а люди з церкви ще не вийшли. І гори, й долини, і поля, і сади, і ставок, і хати були залиті й облиті чистим, прозорчастим, білим, як срібло, світлом. Хто виходив тоді з хати, мусив очі заплюшувати од великого блиску. Над ставком, над садками миготіло, грало, лилося хвилями золоте марево, неначе на повітрі ворушилися якісь пасма тонких золотих ниточок. Куди не кинеш оком, скрізь весело та любо! Зеленіла молода бутвина на городах, зеленіли поля, садки, зеленіли розкішні бур'яни та бузина. А над зеленою землею синє-синє та глибоке літнє небо; а між небом та землею золоте сонце та хвиля світова. І весело, й любо, і радісно! І не до одного веселого, навіть до нещасного, безталанного сміялось небо, сміялася земля, сміялося сонечко ясне, а ставочок між зеленими горами, між зеленими вербами та садами неначе реготавсь!..

Як же весело тоді світило сонце щасливій Ганні і всій сім'ї старої Хомихи!

Вийшли люди з церкви і розійшлися по хатах. На перелазі, схопившись руками за два кілки, з'явилась, як я землі виросла, Ганна. То не зозуля прилинула в Хомишин садочок, то Ганна перескочила через перелаз в свій огород.

Перейшла вона город і садок, вся убрана, й швидка, й весела, неначе хто переніс через оселю пучок червоної калини. Пишно вив'язала Ганна голову, як та краля, червоною великою хусткою з білими та зеленими китицями. На ногах горять, мов жар, червоні сап'янці. А на шиї десять разків різаного доброго намиста.

Брязнуло намисто! Ганна перелетіла через другий перелаз під хатою, а на білій стіні, проти сонця, неначе полум'я зайнялося, влетіло в сіни, тільки червонястий одлиск майнув по білих стінах.

На виду стала Ганна повніша, з себе показніша: ще краща була вона молодницею, ніж дівкою. І од сонця не запалилася. Вона не боялась сонця.

В хаті було душно. В печі шкварчали горшки, поприставлювані до жару. Серед стола, на білій скатерті, лежав хліб та сіль. Комин був білий, на йому не видно ні цятиночки! Лежанка, челюсті й припічок неначе тільки що були помальовані червоною глиною. В хаті по-хазяйськи чисто, лавки й вікна помиті, а на вікнах стоять в кухликах квітки. Над столом висить новий, хороший образ з Києва, аж на чотири особи; на образах рушники, шиті орлами та хмелем. Скриня заслана килимом, а постіль та піл — білим рядном. І чисто, й по-хазяйськи було в хаті.

В кімнаті на лежанці сиділа стара, гойдала унука, посадивши в колисці та приспівуючи дитячих пісень.

— Сип, дочко, обідати, — казала мати.

— Нехай, мамо, Василь надійде, — одказала Ганна.

А тут і Василь вступив в хату в новім чорнім каптанці з фабрицького сукна, підперезаний зеленим поясом. На йому не було й сліду московського. Чорний волос, чорний вус аж вилискувався; на виду був він здоровий чоловік, свіжий і повний, звичайно як чоловік саме в силі.

Скинула Ганна юбку, закачала рукави, обгорнулася хустиною й почала подавати обідати.

Сіла за стіл стара мати — на покуті з малим унучком. Страва була добра. Ганна вміла зварити й спекти похазяйськи.

Упоравшись після обіду, Ганна вийшла оглядати огородину. Там під причілком, підклавши свитину під голови, приліг в холодку Василь. А стара мати, надівши кожух, як серед зими, вийшла з унучком під хату й сіла проти сонця. Бабі й літо не літо! Повіє вітерець, а баба вже й труситься, як та овечка.

Василь розлігся на призьбі: чорний волос розсипався навкруги по призьбі. Ганна прийшла й сіла у його в головах.

— Як хороше сього року зійшла наша огородина, — промовила Ганна, — буде все — й цибуля буде, й огірки будуть.

Аж любо було глянути, так гарно все посходило! Зелена піддимка розрослася, як зелене руно; висадки пішли в кущі, а цибуля погналась в стрілки; сіянець повитикався з грядки густо, як щіть. Морква вкрила землю, неначе зеленим жабуринням. І вздовж, і впоперек по грядках гуляли в хрещика зелені ряди гостролистої кукурудзи та широколистого соняшника. А кругом грядок, по зеленій траві розлізлося довгими ужами та батогоми на всі боки розкішне, сите гарбузове бадилля, піднімаючи з трави зелені кінчики з зеленими вусиками. Квочка з курчатами, той лихий ворог сільських хазяйок, кублилась в моркві, перекинувшись проти сонця. У самому кутку паслося телятко, прив'язане вірвовкою до кілка.

Ганна нагнала квочку. Курчата пошилися по траві до вишника.

— Гарна, дуже гарна сього року огородина, — промовила знов Ганна.

— Буде все... А чи буде-то в нас хліб, жінко! У нас поля нема.

— Як у людей буде, то й у нас буде. Аби люди, а хліб буде, — одказала Ганна.

— Ні, Ганно, — говорив далі Василь, не розплющуючи очей, — якби я мав свою ниву, якби я мав кілька пар волів, тоді б я знав, що в нас хліб буде.

— Що ж робити, коли нема...

Не розплющуючи очей, Василь почав неначе говорити сам до себе:

— Як гляну я часом, як іде чий-небудь хазяйський плуг по полю в три пари круторогих сивих волів, як ходжу я за чужим плугом та одрізую скибу чорної, сирої ріллі, то в мене аж серце замирає! Коли б мені, думаю, таких три пари волів та добрий плуг, то не треба б тоді мені ні царства, ні панства. Ходив би я за ними, як за своїми дітьми! Напував, годував би їх, сам не доїдав. Настала б весна, як тільки заспіває в полі жайворонок, спорядив би я свій плуг, та попереду подивився б, як ідуть мої круторогі з двора на поле, махаючи головами... А там би орав та орав свою чи чужу ниву, а ти б, серце, мені воли поганяла та обідати виносила.

Василь розплющив трохи сонні очі, підняв їх угору і глянув через свій лоб на Ганну.

Ганна сиділа, склавши руки й спустивши голову. Мабуть, і їй схотілось поля і трьох пар волів...

— Тільки бог зна, чи довго я хазяйнуватиму отут в своїй господі! — промовив Василь, підперши голову рукою. — Не тепер, то в четвер мене повернуть до війська, а я покину і хазяйство, і тебе, моя доле, і хто зна, коли мене бог поверне до своєї господі!

Ганні кольнуло в грудях коло самісінького серця; зітхнула вона і похнюпила голову. І

їй не вперше приходила така думка, тільки їй здавалась думка — думкою, та й годі!

— Не хотілось би йти знов до війська, — казав Василь. — Не любо мені бути москалем. Воно, бач, і робота москалям не катзна-яка! Одбудемо той муштер, та й гуляй, скільки схочеш. Гуляють наші москалі, грають в карти, п'ють горілку. А мені така гулянка не в думці. Не люблю я швендяти по світу, між чужими людьми, по чужих хатах. Люблю я своє село, своє хазяйство, свою хату — та тебе, моя доле.

— Але ж, Василю, ти швидко знов вернешся додому? — спитала Ганна.

— Вернусь, може, на годину, а вислужусь хіба аж на старість!..

Якраз тоді саме за хатою коло воріт забрехав Барбос, неначе на вовка, а не на чоловіка. А стара мати кинулась обороняти, бо чуть було, що говорила: «А вон, проклятий! А чи не підеш ти, поганий!»

А Барбос і брехав, і заливався, аж вив, аж скиглив, неначе вів кого за поли од воріт до причілка.

З-за причілкового угла Ганна побачила через тин Барбосову морду з роззявленим ротом, з вишкіреними зубами, з лютими очима. Собака вила, гарчала, аж гризла тин.

На перелазі з'явилася чоловіча голова, здорова, з довгими закрученими вусами, з червоним лицем. То був момотянський осавула, що загадував людям на панщину.

— Добридень, — сказав він, не знявши шапки і не уклонившись гаразд по-людській.

— Доброго здоров'я, — одказав Василь, а сам побілів як полотно. Чуло щось недобре і Ганнине серце; ледве встояла на ногах. Осавула ніколи не віщував людям добра.

«Чого ж оце прийшов до нас осавула! — думала мати. — В нашій хаті, благодарити господа милосердного, немає кому загадувати на панщину. Ми люди вільні. Але піду спитаю».

Пішла стара з дитиною, схилилась на тин та я почала слухати.

— Годі тобі, москалику, жартувати з жінкою! — почав осавула. — Прийшла з стану бумага, щоб ти завтра виряджався у Київ, в поход. Гляди ж! Завтра світом!

Од такої речі троє недавно веселих, щасливих людей стало на одному місці нерушимо, немов громом пришиблені.

Осавула стрибнув через перелаз. Барбос кинувся до його і повів його за ворота, гризучи його палицю.

Після Василевого весілля смуткувала Марина осінь, смуткувала й зиму, а на різдво вже й розвеселилась! Знов держить вона перед чи на весіллях, чи на музиках. Хлопці липнуть до неї, як бджоли до меду, та не сватають, бо матері заказали їм старостів слати до Марини. А Марина знов весела та співуча! З гарними хлопцями жартує, і постоїть, і побалакає, а поганому часом і по щоці дасть нишком та тишком. Чи на музиках, чи на весіллях увивається коло Марини чорнобривий ткач Микола, і почав ходити до неї, стежку топтати...

Зацокотіли молодиці по селу, що Марина й сяка й така. Марина постояла з хлопцем під вишнями, а слава пішла по селу, що Марині парубки ніби хотіли косу одрізати, що Марина швидко покриткою стане.

Нема спокою людським язикам, нема спокою й Марині од такої поговорки!

— Не сплять, не дримають мої воріженьки, — було, каже Марина, — славили мене,

молоду. Нехай судять, нехай наговоряться до часу — до пори! Схочу, прийде така година, що всі вони поніміють. Піду заміж, хто трапиться! На злість моїм лихим ворогам, на злість ткачеві піду заміж!

На Меланки, проти Нового року, побігла Марина слухати під вікна з першим млинцем.

— А чи не підеш ти, проклята, — крикнула сусіда на кішку.

«Піду... піду заміж цих м'ясниць», — думала Марина.

З того часу, як настане, було, вечір, Марина прибирається й причісується. Забрешуть собаки надворі, рипнуть сінешні двері, а в Марини і в душі похолоне...

«Піду заміж на злість ворогам і парубкам! Піду за того, хто перший трапиться. Доки ж з мене будуть глузувати лихі люди?! Хіба ж я не дівка, та ще й не хороша?!»

Трапився Марині москаль, яких багато на світі, не поганий і не гарний, вже немолодий, і не сподобався їй. Пішла Марина світ за очі, як з мосту та в воду...

Жила Марина з чоловіком місяць, жила й другий, і вбачає вона, що пішла заміж не на злість своїм ворогам та ткачеві, а на своє безталання! Молода, весела, жартлива, вона і не гадала об тім, як важко з нелюбом цілий вік жити. Вона думала, що тільки в піснях жіночих співають, як тяжко з нелюбом жити, нелюба любити, з нелюбом розмовляти. Як накрила голову очіпком, тоді побачила, що й справді важко нелюба любити!

Ввечері прийде, було, її москаль з роботи, радий та веселий, а Марині при йому світ немилий! Засумує, задумається і ходить по хаті, мов нежива, і діло робить, як мокре горить!

Москаль жартує, дивиться їй любо в вічі, бере її за руку. А Марині світ немилий! Покладе їй руку на шию, а їй здається, що він вірьовкою обвив її горло; схилиться він на плече, голова його важка, як камінь, поцілує — неначе гадина яка, холодна й слизька, доторкнеться до її лиця, гарячого й молодого, а його вус кудлатий — неначе здоровий павук лазить по її лиці...

Тільки й обороняється Марина од нелюба думкою про милого, тільки тоді не так гидує вона, як між нею та чоловіком стане думка про милого Василя, як вбачає вона в мислі чорний вус, біле личко Василеве. І та гаряча, солодка дума закриє її од немилого жарту, од гидкого женихання, неначе од гадина, та думка сміється до неї і гріє її серце, як весняне сонечко.

І почала жити Марина тільки тією думою та завидувати Ганні. Піде, було, та гляне на Василя через тин, поміж зеленим листом вишника, і легше їй стане на душі.

А як піде, було, її чоловік з хати, Марині аж легше дихати! Неначе збулася якого лиха! І пораяється вона жвавніше, і погляд її веселіший, і говорить Марина сама до себе:

— Горе мені, недоле моя! Занапастила я свій вік веселий дівочий, зав'язала я собі світ! І плакати, й нарікати нема на кого, тільки на себе. Нерозумна, я зав'язала собі голівоньку, — думала на часок, а тепер не розв'яжу вже довіку. Кажуть, треба любити чоловіка і більше нікого. А я ненавиджу його духу, не терплю його сліду; де він ступить, і слід його поганий. Сяду з ним їсти, шматок хліба не йде мені в рот, душить, як гарячий пісок! Сяде зо мною вечеряти, — вечеря мені, як полинь, гірка. Важко жити з ним, говорити нелюбі речі, сидіти з ним поруч!.. На злість же моїм ворогам, моему лиху і

чоловікові буду любити парубків чорнобривих, чорновусих! .

І починає, було, Марина пісню, сидючи за гребенем сама в хаті. І пісня та не дрібна, не швидка та весела, а жалібна, витяжна, плакуча. Не співає Марина, — голосить.

Співає вона, голосом розливає, а з голосом і сльози разом розливаються. Виспіває горе й виплаче, і на серці стане легше й веселіше. І ніхто не чує тих пісень жалібних, жіночих, ніхто не підслухає її горя, не розкаже ні людям, ні чоловікові. Стіни німі, вікна німі; один гудучий, лютий зимній вітер розносить, що вийде за стіни, поміж вербами, розносить поміж вишнями жіночу пісню, жіночий жаль... Почала Марина хитрувати по жіночі. Вмовляє чоловіка ласкавими словами та випроваджує його з хати то сюди, то туди, то й справді за ділом, то часом і без діла. А москаль все покорувався, бо любив Марину.

— Знаєш що, Микито? — каже раз Марина. — На шуршанських фабриках дуже добра плата робітникам, далеко лучча, ніж у нашій сахарні. От і Василь Хоменко, Ганнин чоловік, хоче йти туди на заробітки. Він працює, то й має: вже й корову купив, і нову хату хоче ставити.

А Василь і думки не мав йти туди на заробітки, бо туди було верстов, мабуть, з десять, як ще й не більше. Москаль подумав, подумав та й каже:

— Як я піду туди, то ти нудитимешся без мене, а я там без тебе.

— Оце! Хіба ж я маленька. І я до тебе прибігатиму, і ти приходитимеш до мене. Ти зароблятимеш гроші у сахарні, а я прямишу собі й людям за плату. Иди, чоловіче! Не на зле тобі раджу, — улещала Марина москаля.

— Може, й так, — каже москаль; узяв торбу з хлібом і потяг з хати до сахарні.

Марині стало і в хаті веселіше, і на серці легше, неначе світ задля неї вдруге розв'язався.

Москаль робив цілий тиждень, а у неділю приходив додому. І став Марині будень празником, а неділя буднем... Вбереться, було, москаль у неділю в білу сорочку, сяде кінець стола та й розмовляє з Мариною. А Марина поглядає на його скоса, пораючись коло печі, поглядає на його рудий кудлатий вус, на товсті бліді губи, на сірі очі та широке лице.

«Чи такий же мені снівся, — думає, було, Марина. — Чи з таким же я колись йшла через міст у сні, стояла під вербою, подавала рученьку? Не задля такого я вмивала своє личко ранньою, дозірньою росою, плела довгу косу дрібними дрібушками, дбала, вишивала білі рушники. Не задля такого я викохала свою дівочу красу, своє личко свіже, очі чорні!...»

В понеділок вранці щось дуже рано засвітилось світло у Хомишиній хатині! В печі палає полум'я, на припічку, на жару горшки й горнята. Дві молодичі, близькі сусіди, патралаи порося. Ганна поралась коло печі. Ганнина тітка виробляла на столі паляниці. В хаті душно; молодичі заплакані.

Чужий чоловік, вступивши в Василеву хату, подумав би, що в хаті або похорон, або готуються до панахиди. То готували обід, плакали й тужили по москалеві, которого виряджали в далеку, небезпечну дорогу.

Стара мати вилила всі свої сльози, вже й не плакала. Одчиняла вона скриню, виймала

Василеві сорочки і вкладала в клунок; кожну сорочку тулила вона до лица, до сухих, безслізних очей. І здавалось їй, що з кожною сорочкою одривається частка її серця і десь щезає на віки вічні.

У другий мішок вкладала мати сухарі та деяку харч.

Упорались, посаджали у піч паляниці і сіли обідати. Василь їсть через силу, Ганна й ложки не вмочила, стара мати на обід і не глянула. Сидять всі та сумують! А в хаті тихо, ніхто й слова не промовить. Здавалось, глянувши збоку, що ті люди поховали рідного батька та тільки що вернулись з кладовища.

Вїхала в двір конячка, вступили богомольці з клуночками. Василь з Ганною пристали до їх, щоб разом йти до Києва. Встали тоді з-за стола і почали лагодитись у дорогу. Молодиці заголосили й затужили, як по мертвому.

Вїхали за царину та й почали прощатись. Стара мати кинулась до Василя й заголосила:

— Прощай, сину мій, прощай, Василю! Хто ж мою старість тепер догляне, хто ж мене поховає!

— Не плачте, мамо. — втішав Василь. — Я вернуся, — а сам за слізьми й світа не бачив.

— Ні, сину! Я стара, я вмру й тебе не побачу... — Більш вона нічого не сказала, тільки перехрестила сина.

Богомольці обернулись до села, перехрестились до церкви. Батіжок свиснув, конячка натяглася і покотила візок. Всі тихо зрушили з місця і пішли під гору.

Зосталась знов стара Хомиха одна з маленьким онуком. Ввійшла вона в хату, посадила дитя на лавці, а сама сіла одітхнути, обпершись руками об лаву.

— Бодай же я, сину, — промовила вона до себе, — тебе не родила, коли маю дотерпіти за тобою такого жалю! Бодай я була тебе маленьким поховала! Переплакала б, перемучилась би раз та й забула...

А тим часом, як мати випроваждала Василя за царину, в одному садку, од самісінького поля, спершись на тин, стояла Марина. Під високою та гіллястою грушею, між зеленим вишником не можна було запримітити її з дороги. Зате ж вона бачила через тин, через зелене гілля і царину, й дорогу далеко-далеко на гору, до самісінького лісу.

За годину або за дві поперед сього, через ту саму царину Марина випроведила в дорогу свого москаля з другими богомольцями. Наложила й вона всього у клунок задля його у дорогу, і жаль було трохи їй, бо москаль її був добрий, не лихий. Тільки лила вона сльози не за ним, а за другим, чужим...

Марина стояла під грушею і поглядала через кущ бузини на царину, на дорогу. З Хоменкового двора вийшла купка людей. Марина й поблідла, й замерла, й охолола.

Через тин вона бачила все-все: і як стояли богомольці за цариною, і як розпрощувалися. Вона бачила Василеві сльози, через свої власні сльози, що текли річкою з її чорних очей. Не одно серце материне, не одна душа Ганнина боліла за Василем. Між вишнями, за бузиною боліла ще одна душа, щеміло третє серце. І один бог відає, котре з їх боліло найбільше.

Одійшли богомольці трохи од села, а Василь оглянувся ще раз, щоб подивитись на

село, на свою хату, на стару матір, на дорогого сина.

Марина втерла очі рукавом і впилася очима в його лице, в його очі, в його брови. Ніколи не здається милий таким милим, дорогим, як у саму годину розстання й страти! Ніколи не бачила Марина Василя таким гарним, як в той час. Оддала б вона все на світі, щоб цілий вік стояти за тином та хоч здалеки дивитись на його. І прийшла їй в голову така думка: «Коли б же його або заговорити, або заворожити, щоб він став каменем, як стоїть тепер на тому місці, а я стала кам'яна на сім місці! Щоб мені тільки дивитись на його біле лице, чорні кучері, чорні очі; дивитись довіку і ніколи не переставати!..»

А Василь каменем не став; обернувся назад і пішов тихо за людьми по окопі. Вже вийшли люди на гору і доходять до лісу, а Марина стоїть, похилившись на тин, і очей не зводить з Василя. Повернули богомольці в рідкий ліс; за зеленими кущами маіячили то люди, то конячка, то візок. Марина і там ловила очима свого милого. З-за кущів винирне то його голова, то плече, то майнуть чорні кучері, а Марину неначе здавить за саме серце. Далі дорога повернула в густий ліс, і швидко все неначе потонуло й пішло на дно десь в зеленому морі. Марина вхопилась за кілок обома руками, схилила голову на тин і довго хлипала та побивалась, обливаючи сухий тин гарячими слізьми...

І знов стало тихо й сумно в Хомишиній хаті. Знов вечірньою добою місяць заглядає у маленькі віконця, біліє комин, мріють святі на образах. Хомиха спить і не спить дрімає і не дрімає. І не осміхається до неї з закутка лице молоді молодіці, не щебечуть кругом неї веселі онуки. Все минуло задля старої!

І бачить вона, як серед дня, шуршанський завод, а кругом заводу, як те військо, обступили люди, та все соцькі та десятники. Декотрі поставали на дверях, на вікнах, щоб застукати на заводі хлопців та забрати в некрути. Згадала вона, що Василь ніби там в заводі, і в душі її похололо. Коли дивиться: деякі хлопці вискакують з вікон, як сполохані кури з сідала. Між ними пізнає вона свого Василя. Біжить Василь з усієї сили, а десятники за ним. Він прямує до лісу, а десятники вже от-от настигають... Один вхопив за полу. Василь впав на землю, а десять душ насіло на його; скручують йому руки й забивають у колодку. Холоне серце старої Хомихи; весь світ — і фабрика, і ліс, і небо — все захиталось і закрутилось. І здається їй, що вона вже вмирає... і вмерла... Прокидається стара й не розбере, чи жива вона, чи мертва, чи на сім світі, чи вже на тім.

Повернулась Ганна з Києва бліда, як смерть, лице змарніло, очі запали глибоко.

Разом з хазяїном Ганна неначе долю свою випроварила з хати, а пустила до себе лихе безталання! Робить вона і на себе, і на дитину, і на стару матір. А тут з дитиною і на роботу не приймають, не можна і на заводі стати. А покинути ні на кого, найняти няньку — ні за що, оддати до людей — болить серце материне! Стару матір вже бог прийняв до себе.

Набрала Ганна у людей конопель та льону і почала прясти за хліб та за плату. Чи корисний же той хліб, закручений пучками та веретеном! Треба й одягтись, і обуться, годувати себе й дитину, треба й хату ogrіти, жаль і Василя.

Як подасть, було, об собі звістку, то Ганна, було, аж повеселішає, аж оживе. А згадавши про його долю, вийме, було, з скрині карбованця або й два та й пошле. «Се його праця, — було каже вона, — нехай же він і покориствує! А я здужатиму — зароблю.

Останню хустину продам, та пошлю йому на чужину...»

Невеселі та коротенькі пилипівчані дні, а ще смутніші довгі-довгі, як море, ночі! День схожий на вечір, а вечір на ніч. По закутках в хаті з ранку до вечора стоять діди; один день темний, а другий ще темніший, одна ніч чорна, а друга ще чорніша. На небі густі хмари, на землі густий туман. Вітер віє звірюкою, свистить попід стріхами, крізь тин, гуде сумно в виводі.

Ганна сидить коло віконця за гребенем, а Йвась коло неї. З раннього рана до пізнього вечора хурчить веретено в хаті та тріщить мичка на гребені. Одною піснею, було, розважає себе молодиця. Та яка ж то смутна була пісня! Жалібніша від самого жалю, смутніша від самого смутку, гірка, як саме горе! І не раз, було, до деяких пісень прикладає Ганна слова про своє горе, про свого милого, чорнобривого, що поїхав в далеку стороньку.

Одна втіха задля неї — син. Покине, було, гребінь, візьме дитину на руки, пригортає, обнімає, обливає слізьми, промовляє до його. А мале дитя, дивлячись на матір, було, й собі скривиться, надме губенята та й розіллється слізьми, як старе. А було, як прийде неділя або свято, як тільки бовкне дзвін, Ганна поперед усіх іде до церкви. Надворі негода та темна ніч, вітер віє, а Ганна не вважає, йде до церкви. І десь у темному куточку однісінька в церкві, тоді як дяк читає на криласі, вона б'є поклони та молиться за свого чоловіка.

Тим часом порожніє в хаті, пустіє і в коморі, і на дворі, бо, сказано, без хазяїна двір плаче. А на долю жіночу zostались кочерги та веретено. Чи багато ж закрутиш тим веретеном? Гіркий хліб вдови й сироти! Од його недалеко до голодної смерті. І почала Ганна потроху спродувати дещо з хазяйства. Не стало сіна й соломи: треба корову продавати. А корова худа, худа, насилу на ногах стоїть! Боки позападали, шерсть стала щетиною, ребра, хоч полічи, ноги як цівки, звісно, як зимою мужича скотина. Зводять її навесні дрючками з місця.

Вивела корову на ярмарок. Оглядають жиди корову з усіх боків та дають таку ціну, що Ганні аж сльози навертаються на очі. Нігде дітись! Горе та нужда кругом. Продала, як дурно оддала!

Спродала Ганна, що було зайве в скрині, деякі хустки старої покійниці, деякі спідниці. Нічого так їй не було жалко, як тих рушників. Повиймала з скрині, розіслала по всьому столі, розвішала на образах, на стінах, щоб хоча надивитись. А рушники все гарні, біло-біло убілені, повишивані орлами та червоним хмелем. Одійшла Ганна, підперла голову рукою, оглядаючи рушники, згадала своє дівоцтво:

— Рушнички ви мої повишивані! Чи я вас не вбілила, що обдарила вами свою долю й недолю, своє щастя й безталання! Я вас пряла, ночей не досипала, білила вас в зеленому лузі під червоною калиною; вмочала вас, як почав соловейко щебетати. Давала я вас милому, а, знать, моя недоля тоді між старостами в хаті стояла!

— Рушнички ви мої, шовком переткані! З вами я ждала свого милого, чорнобривого; розстеляла вас при повному місяцеві, щоб мій милий був гарний, як місяць на небі, щоб життя моє було ясне, як ясні зорі. Не продам я вас зроду-звіку!

— Тільки мені й радості, що гляну на вас та згадаю своє дівоцтво, своє женихання, своє залицання. Не продам вас, не продам!..